

Prof. zw. dr hab. Marta Bogdanowicz
SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny
Wydział Zamiejscowy w Sopocie
ul. Polna 16/20, 81-745 Sopot

Gdańsk, 16.05.2018

Recenzja

rozprawy doktorskiej autorstwa Pani Magdaleny Łuniewskiej
**pt. Rozmiar i organizacja słownika umysłowego u dzieci o typowym rozwoju językowym
i dzieci z ryzykiem specyficznego zaburzenia językowego SLI,**
przygotowanej pod naukowym kierunkiem dr hab. Ewy Haman

Pani Magdalena Łuniewska podjęła bardzo interesujący temat dotyczący słownika umysłowego dzieci z ryzykiem specyficznego zaburzenia językowego SLI (*specific language impairment*). Właściwości tego słownika – jego rozmiar, organizacja, dostęp leksykalny – wciąż są nieznane. Badania na ten temat u dzieci z zaburzeniami rozwoju językowego były rzadko podejmowane, głównie w języku angielskim, natomiast w języku polskim nie były prowadzone. Jest to bardzo ważne zagadnienie bowiem funkcjonowanie językowe ma niebagatelne znaczenie dla uczenia się i komunikowania z innymi ludźmi oraz korzystania z zasobów kultury, a co za tym idzie ma wpływ na rozwój intelektualny, emocjonalny, społeczny i moralny dziecka. Dobrze zatem się stało iż Doktorantka podjęła ten temat, który wydaje się być fundamentalny dla problematyki rozwoju człowieka i na pozór prosty. Ciekawe czy podejmując go miała świadomość, że czeka ją wykonanie benedyktyńskiej pracy i czy sobie z nią dobrze poradziła?

Struktura pracy.

Recenzowana rozprawa składa się z części teoretycznej (pięć rozdziałów – 59 stron), metodologicznej (dwa rozdziały – 42 strony) i empirycznej (4 rozdziały – 97 stron). Proporcje objętości wymienionych części rozprawy uważam za poprawne, typowe dla prac o charakterze eksperymentalnym.

W części teoretycznej dokonano przeglądu literatury i omówiono podstawy teoretyczne przeprowadzonych badań. Wstęp oznaczono jako rozdział pierwszy, chociaż z reguły nie jest numerowany, podobnie jak znajdujące się na końcu: lista cytowanej literatury, spis tabel i rysunków oraz wykaz załączników. Rozdział drugi poświęcono pojęciu słownika umysłowego, z uwzględnieniem procesu jego rozwoju na tle innych obszarów zmian rozwojowych. W trzecim rozdziale poruszono tematykę specyficznego zaburzenia

językowego SLI, m.in. jego etiologii, diagnozy, przebiegu, funkcjonowania poznawczego i społeczno-emocjonalnego dzieci dotkniętych tym zaburzeniem. Sporo uwagi poświęcono także uporządkowaniu terminologii w tej dziedzinie. Jest to bardzo ważne z uwagi na liczne nieporozumienia nie tylko w obszarze nauki lecz także praktyki. Ich konsekwencje przejawiają się w strategiach udzielania pomocy dzieciom z tym zaburzeniem. W rozdziale czwartym zaprezentowano zagadnienia różnych własności słownika umysłowego u dzieci dotkniętych SLI. Rozdział piąty dotyczy wybranych technik badania słownika umysłowego u dzieci w wieku przedszkolnym wraz z omówieniem celowości ich stosowania w badaniach przesiewowych.

Część teoretyczna pracy została opracowana solidnie, rzetelnie i bardzo szczegółowo. Można rzec, że ma wręcz charakter podręcznika. Zaprezentowana wiedza jest oparta na najnowszych publikacjach. Doktorantka dba w niej o zarysowanie szerszego tła dla zrealizowanego projektu badawczego.

W części metodologicznej, w rozdziale szóstym, zawarto pytania badawcze, hipotezy badawcze i hipotezy operacyjne. Dotyczyły one własności słownika umysłowego, zarówno ilościowych, jak i jakościowych. W kolejnym rozdziale zaprezentowano metodę, czyli procedurę, użyte narzędzia badawcze i charakterystykę uczestników badania, ze szczególnym uwzględnieniem opisu rekrutacji badanych z grupy ryzyka SLI i kwalifikacji ich do grup o niskim i wysokim ryzyku zaburzeń językowych. Doktorantka szczegółowo omawia wszystkie podjęte kroki, wyjaśniając ich zasadność.

W części empirycznej, w rozdziale ósmym, opisano kompetencje językowe dzieci z grup niskiego i wysokiego ryzyka SLI na tle grupy kontrolnej oraz przebieg wczesnego rozwoju językowego wszystkich trzech grup, a także analizy zmiennych kontrolowanych, takich jak przetwarzanie fonologiczne i pamięć robocza. W rozdziale dziewiątym przedstawiono analizy, odpowiadające na pytania dotyczące międzygrupowych różnic w obszarze własności słownika umysłowego oraz związków pomiędzy poszczególnymi własnościami słownika umysłowego. W rozdziale dziesiątym przeanalizowano swoistość i czułość wykorzystanych w badaniach narzędzi do rozpoznawania ryzyka SLI. Wytypowano też narzędzia o potencjalnie najwyższej skuteczności w przesiewowych badaniach ryzyka zaburzeń językowych. Rozdział jedenasty to dyskusja uzyskanych wyników i wnioski końcowe.

W pracy zamieszczono ponadto Streszczenie, Bibliografię, Spis tabel, Spis rysunków oraz Załącznik z Ankieta przesiewową.

Mniej typowym zabiegiem jest umiejscowienie rozdziału ósmego, który nie jest poświęcony analizom odpowiadającym na zadane pytania badawcze. Opisano w nim kompetencje językowe dzieci z grupy niskiego i wysokiego ryzyka SLI na tle grupy kontrolnej, a także przebieg wczesnego rozwoju językowego wszystkich trzech grup oraz analizy zmiennych kontrolowanych, takich jak przetwarzanie fonologiczne i pamięć robocza. Pozwala to zarysować tło dla późniejszych analiz i taka właśnie jest deklarowana przez Doktorantkę funkcja tego rozdziału.

Projekt badań

Celem teoretycznym rozprawy była weryfikacja poglądów dotyczących rozmiaru oraz organizacji słownika umysłowego u pięcio- i sześciolletnich dzieci z grupy ryzyka SLI w porównaniu z dziećmi o typowym rozwoju językowym. Celem praktycznym była ocena użyteczności narzędzi słownikowych służących do badań przesiewowych w celu rozpoznawania ryzyka SLI.

Projekt, na podstawie którego przygotowano rozprawę, realizowany był w latach 2013-2017 na Wydziale Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego w ramach „Diamentowego Grantu” przyznanego Magdalenie Łuniewskiej przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Przeprowadzone badania zostały jedynie nieco zmodyfikowane w stosunku do złożonego wniosku.

Sformułowano osiem pytań badawczych:

- 1) Czy polskojęzyczne dzieci z grupy ryzyka SLI mają ograniczony zasób słownictwa biernego lub czynnego w porównaniu z dziećmi o typowym rozwoju językowym?
- 2) Czy różnica między rozumieniem lub produkcją czasowników i rzeczowników jest istotnie większa u dzieci z grupy ryzyka SLI w porównaniu z dziećmi o typowym rozwoju językowym?
- 3) Czy błędy w rozpoznawaniu słów lub nazywaniu obrazków popełniane przez dzieci z grupy ryzyka SLI różnią się jakościowo od błędów popełnianych przez dzieci o typowym rozwoju?
- 4) Czy rozmiar słownika umysłowego jest związany z tym, w jaki sposób dzieci podejmują decyzje dotyczące przypisywania znaczeń słowom?
- 5) Czy rozmiar słownika umysłowego i jego organizacja znajdują odzwierciedlenie w kierowaniu uwagą wzrokową podczas wykonywania zadania rozpoznawania słów?

6) Czy między dziećmi z grupy ryzyka SLI i dziećmi o typowym rozwoju występują różnice w dostępie leksykalnym? Czy różnice te, o ile istnieją, zależą od typu wykonywanego zadania?

7) Jaki rodzaj zadań leksykalnych (wybór obrazka, nazywanie pojedynczych obrazków, opis złożonej sceny) najlepiej różnicuje dzieci o typowym rozwoju i dzieci z grupy podwyższonego ryzyka SLI?

8) Czy sposób konstrukcji zadań leksykalnych (np. metoda doboru dystraktorów) wpływa na ich użyteczność w rozpoznawaniu ryzyka SLI?

Badaniem objęto trzy grupy 5. - 6.latków : o wysokim ryzyku SLI, z niskim ryzykiem SLI i kontrolną. Do grupy z ryzykiem SLI trafiło 49 dzieci (20 dziewczynek, 29 chłopców), które wykazywały przynajmniej trzy z pięciu objawów SLI wymienionych w ankiecie przesiewowej, i z którymi udało się przeprowadzić pełne badania. W wyniku przeprowadzonych badań wstępnych z użyciem Testu Rozwoju Językowego (TRJ), z grupy 49 dzieci z ryzykiem SLI wybrano 20 dzieci (9 dziewczynek, 11 chłopców) o wysokim ryzyku SLI. Do grupy niskiego ryzyka SLI włączono 29 dzieci (11 dziewczynek, 18 chłopców). Do grupy kontrolnej włączono 44 dzieci (28 dziewczynek, 16 chłopców), które zdaniem nauczycieli nie wykazywały objawów SLI i które jednocześnie uzyskały typowe lub wyższe niż typowe wyniki w TRJ. Ostatecznie jednak uwzględniono w analizach 30 z 44 dzieci z grupy kontrolnej, aby zrównoważyć jej liczebność z liczebnościami obydwu grup ryzyka SLI. Badanie miało charakter indywidualny i odbywało się w przedszkolach na terenie województwa mazowieckiego (w Warszawie i Drobinie) oraz województwa małopolskiego (w Krakowie i Wieliczce). Badania odbywały się w kilku (od trzech do sześciu) sesjach trwających od około 15 minut do godziny.

Liczebność badanych grup nie była zbyt duża. Jednakże z uwagi na poprawność metodologiczną, eksploracyjny charakter pracy oraz trudność w przeprowadzeniu rekrutacji, nie uważam tego za uchybienie.

W badaniach wykorzystano szereg zadań leksykalnych pozwalających na ocenę zasobu słownictwa czynnego i biernego, dostępu leksykalnego, organizacji słownika umysłowego oraz różnorodności słownej (e-OTSR, e-CLT, e-ZNO, SNOW). W charakterze zmiennych kontrolowanych w projekcie oceniano inteligencję niewerbalną oraz pojemność słownej i niewerbalnej pamięci roboczej (WISC-R, Skala Dojrzałości Umysłowej Columbia, Powtarzanie Cyfr, Klocki Corsiego). W celu oceny poziomu rozwoju językowego, a na tej podstawie wyodrębnienia grup, w projekcie wykorzystano wszechstronny znormalizowany test językowy (TRJ). Dodatkowo w projekcie zastosowano opracowany na potrzeby tych

badan kwestionariusz rodzicielski, będący źródłem informacji dotyczących takich zmiennych, jak przebieg wczesnego rozwoju językowego, obecne umiejętności językowe dziecka oceniane przez rodziców czy status socjoekonomiczny.

Wyniki i wnioski z badań

Przeprowadzone przez Doktorantkę badania wykazały, że zasób słownictwa dzieci z grupy wysokiego ryzyka SLI jest istotnie uboższy niż zasób słownictwa dzieci o typowym rozwoju językowym. Obniżenie zasobu słownictwa w grupie wysokiego ryzyka SLI w porównaniu do grupy niskiego ryzyka SLI oraz grupy kontrolnej zaobserwowano zarówno w zakresie biernej, jak i czynnej znajomości słów, potwierdzając w ten sposób pierwszą hipotezę badawczą. Nie potwierdzono jednak drugiej hipotezy badawczej, która głosiła, że obniżenie znajomości czasowników względem rzeczowników jest szczególnie znaczące w grupie dzieci z ryzykiem SLI, bowiem taki wzorec wyników okazał się być typowy także w dwu pozostałych grupach. Natomiast dzieci z grupy wysokiego ryzyka SLI cechowały się szczególnie dużymi deficytami w zakresie czynnej znajomości słów. Nie potwierdziła się także trzecia hipoteza, zgodnie z którą dzieci z grupy wysokiego ryzyka SLI miały popełniać względnie mniej błędów semantycznych, a więcej błędów tematycznych. Wyniki pokazały, że zarówno dzieci z grup wysokiego ryzyka SLI, jak i niskiego ryzyka SLI i kontrolnej najczęściej myliły się, wybierając słowo powiązane ze słowem kluczowym semantycznie. Trzecią hipotezę potwierdzono częściowo. Dzieci z grupy wysokiego ryzyka SLI istotnie rzadziej niż pozostałe dwie grupy popełniały błędy semantyczne. Nie potwierdzono drugiej części hipotezy, zakładającej, że dzieci z grupy wysokiego ryzyka SLI częściej niż pozostałe nie będą udzielały odpowiedzi z powodu trudności w znalezieniu słowa. Pod tym względem nie zaobserwowano różnic międzygrupowych. Hipotezy czwarta i piąta zostały potwierdzone. Stwierdzono, że im więcej słów znają dzieci, tym rzadziej popełniają błędy tematyczne podczas rozwiązywania zadania rozpoznawania obrazków, a także tym krócej patrzą na dystraktory tematyczne i tym dłużej patrzą na dystraktory semantyczne podczas wykonywania tego typu zadań. Nie potwierdziła się natomiast hipoteza szósta. Okazało się, że dzieci z grupy wysokiego ryzyka SLI szybciej niż dzieci z grupy kontrolnej rozwiązują niektóre zadania rozpoznawania słów i nazywania obrazków.

Dane zostały poprawnie opracowane statystycznie i prawidłowo zinterpretowane. Bardzo użyteczne i porządkujące są „mini-wstępy” przedstawiające plan danego etapu badań, z uzasadnieniami oraz podsumowania umieszczone na końcu poszczególnych rozdziałów.

Dyskusje i interpretacje uzyskanych wyników dokonano w zestawieniu z danymi z literatury, przedstawionymi w części teoretycznej. Doktorantka przedstawiła wnioski z własnych badań zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym, uwzględniając rozmaite aspekty referowanych badań. Zostały one sformułowane z dużą dozą wnikliwości i z należytą ostrożnością.

Przeprowadzone badania odpowiedziały wprawdzie na postawione pytania badawcze, zrodziło się jednak szereg kolejnych pytań, którym na pewno warto się przyjrzeć w przyszłości. Dysertacja kończy się propozycją dalszej pracy nad tym projektem i co jest bardzo wartościowe, ukazuje dalsze możliwe kierunki badań. Prezentacja projektu badawczego jest przedstawiona tak szczegółowo i systematycznie, iż stanowi zachętę i wzorzec skłaniający do repliki lub kontynuowania badań.

Podjęcie badań, dotyczących specyficznego zaburzenia językowego, jest niezwykle ważne ze względów praktycznych, coraz więcej dzieci wyjeżdża do krajów w innym obszarze językowym lub powraca z zagranicy i podejmuje naukę języka polskiego. Poznanie szczególnych własności SLI w różnych językach może ułatwić diagnozowanie dzieci dotkniętych tym zaburzeniem, umożliwić dokonywanie, w ramach diagnozy różnicowej, rozstrzygnięć co jest przyczyną opóźnienia rozwoju mowy u danego dziecka. W dalszej perspektywie może pomóc w opracowaniu skutecznych metod wspierania ich rozwoju. Warto podkreślić, że publikacje na temat SLI u dzieci polskojęzycznych są wciąż bardzo rzadkie, a tematu własności słownika umysłowego, tej grupy wiekowej, dotychczas nie podejmowano na gruncie polskim. Najczęściej poddawany badaniom jest język angielski. Różnice pomiędzy językami mogą być istotne, gdyż w językach flekcyjnych, w których istnieje wiele różnych form poszczególnych leksemów, przyswajanie słownictwa w przypadku zaburzeń językowych może przebiegać inaczej niż w warunkach typowego rozwoju językowego.

Ocena i perspektywy dalszych badań

Podstawy teoretyczne pracy oparto na najnowszym piśmiennictwie, bo na 255 pozycjach, które zostały opublikowane w roku 2000 lub później. Bibliografia obejmuje 329 źródeł. Większość z nich (292) to pozycje obcojęzyczne (anglojęzyczne),

Dysertacja została starannie i solidnie przygotowana i zreferowana. Zawiera tabele i rysunki, które czynią ją przejrzystą i czytelną. Kolor wprowadzony w rysunkach zwiększa ich czytelność. Napisana jest z dbałością o poprawność językową. Wystąpiły jedynie drobne błędy stylistyczne lub opuszczania liter np. „szczególnie silny deficytami” (s.128), „wyższy

zasób słów”(s.141), „Rozdział ten poszukiwał” (s.164) – ta forma „personifikacji” pojawia się w wielu rozdziałach i być może jest poprawna lecz w moim odczuciu sztuczna. Warto byłoby nieco skrócić niektóre zdania np.: na s.172 i s.183 jedno zdanie obejmuje 5-7 wierszy.

Obecnie w literaturze naukowej, w dziedzinie nauk społecznych, standardem od strony edytorskiej jest stosowanie zaleceń APA (American Psychological Association).

Recenzowana praca w pełni realizuje te wymogi.

Na zakończenie pragnę podkreślić, że recenzowana praca nie tylko służy nauce: wzbogaceniu wiedzy o rozwoju językowym dzieci i jego zaburzeniach lecz jednocześnie praktyce. Ukazuje problem ryzyka zaburzeń SLI, potrzebę profilaktyki, wczesnej diagnozy i interwencji, a więc umożliwia sformułowanie, na podstawie wyników badań naukowych, praktycznych wskazań dla rodziców, nauczycieli i specjalistów (lekarzy pediatrów, logopedów, psychologów, terapeutów pedagogicznych). Warto byłoby ukazać odległe następstwa braku interwencji w okresie poniemowlęcym i przedszkolnym. Należą do nich specyficzne zaburzenia uczenia się komunikacji pisemnej: czytania (dysleksja) i pisanie (dysortografia). Doktorantka jest świadoma konsekwencji nierozpoznania SLI, chociaż niezbyt wiele uwagi poświęciła temu problemowi. Dlatego dobrze by było, w przypadku publikowania tej dysertacji, aby temat „ryzyka dysleksji” pojawił się jako zaburzenie neurorozwojowe, współwystępujące z SLI.

Stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Magdaleny Łuniewskiej **Rozmiar i organizacja słownika umysłowego u dzieci o typowym rozwoju językowym i dzieci z ryzykiem specyficznego zaburzenia językowego SLI**, przygotowana pod naukowym kierunkiem dr hab. Ewy Haman, w pełni odpowiada warunkom określonym w **artykule 13 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o tytule i stopniach naukowych (Dz.U. z 2016 r., poz.882 z późn.zm.)**. Wnoszę więc o przyjęcie pracy i dopuszczenie mgr Magdaleny Łuniewskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Praca zasługuje na wyróżnienie nagrodą Rektora i na opublikowanie w formie książkowej lub serii artykułów.

